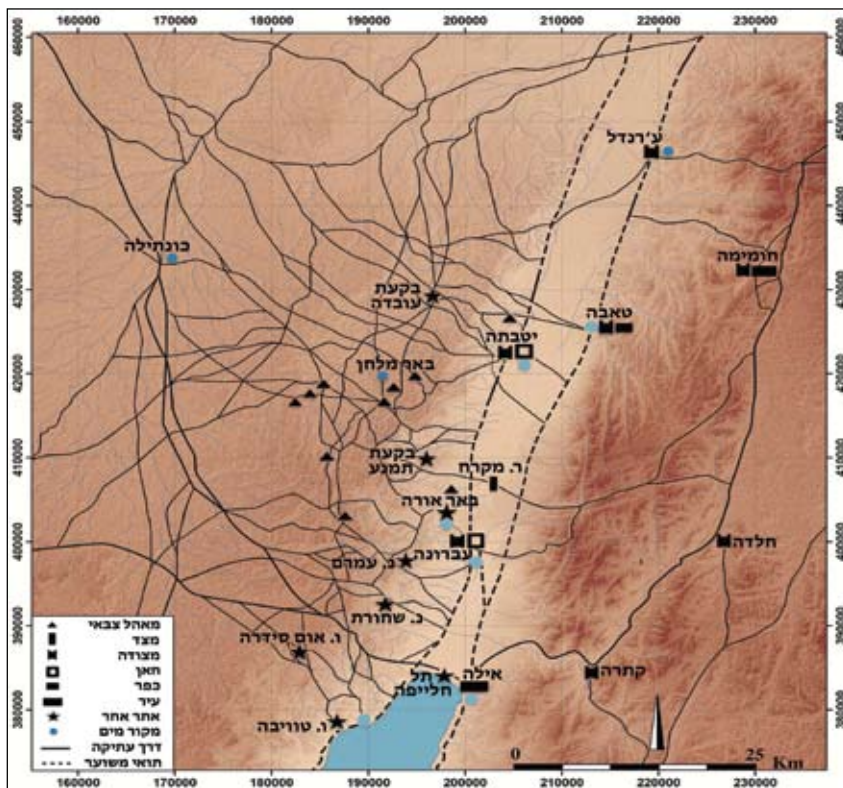

אתרי פולחן פרהיסטוריים בדרכי המדבר

עוזי אבנר

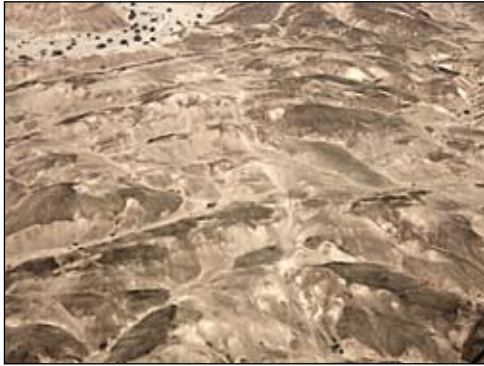
מבוא

דרכי המסחר הנבטי הן מושא למחקרים היסטוריים וארכיאולוגיים רבים, כמו גם דרכים מדבריות עתיקות אחרות, למשל מתקופת המקרא ומהתקופה הרומית. מפות דרכים מלוות את הפרסומים ומציגות את הקשרים בין אתרים ובין ארצות, ותואי הדרכים משורטט בהן באופן משוער או מקורב, לעיתים ללא התחשבות בטופוגרפיה המקומית או

איור 1 מפת דרכים ואתרים באזור אילת והערבה הדרומית. האתרים מהתקופות ההלניסטית (נבטית)-רומית-ביזנטית, הדרכים קדומות להם

כל האיורים בפרק זה נעשו בידי מחבר.

איור 3 קטע דרך הבשמים בין אורחן מור ונחל עומר (למעלה). רוחב צרור השבילים כ-10 מ' (מבט אווירי ממזרח)

איור 2 דרב ע'זה, כ-30 ק"מ מצפון-מערב לאילת (בסיני). רוחבה של אלומת השבילים כ-150 מ', מבט מדרום

איור 5 ראש מעלה שחרות, המעלה העיקרי מבין ששת המעלות המובילים מהערבה ומנווה יטבתה לבקעת עובדה ומערבה (מבט מצפון). החץ בשמאל מצביע על טור "שיניות"

איור 4 "דרך הבשמים" במכתש רמון. בואך מעלה מחמל. רוחב אלומת השבילים כ-10 מ'

בשרידיים ממשיים. במדבר, הדרכים העתיקות נראות היטב על פני השטח ואין צורך לשער את מהלכן. סקר מתמשך בלתי שלם של דרכים עתיקות באזור אילת העלה מפה סבוכה של דרכים רבות, למרות אופיו ההררי של האזור; סקר חלקי בלבד של דרכים עתיקות בנגב העלה תמונה דומה. עם זאת, מבט מהאוויר מגלה דרכים נוספות רבות, עד כי קשה לכסות את כולן בסקר קרקעי.

המראה הנפוץ של דרך עתיקה בשטח מישורי הוא "אלומת שבילים", כלומר שבילים מקבילים רבים המתפרסים על רצועה שרוחבה משתנה. דרכים אחדות רוחבן 100 עד 200 מטרים, אך בדרכים רבות רוחבה של רצועת השבילים הוא מטרים בודדים או עשרות מטרים בלבד. לכאורה דרך רחבה היא חשובה יותר – דרך ראשית, ואילו דרך צרה היא דרך משנית, מקומית. אולם הבחנה זו אינה בהכרח תקפה. לדוגמה, בכל הקטעים של דרך הבשמים בין אורחן מור ועבדת שבהם השתמרו השבילים, רוחבו של צרור השבילים כ-10 מ' בלבד, אף ששיירות גדולות הלכו בה בעבר.

מסקנה אחת מדוגמה זו היא שגם צרור שבילים צר עשוי לייצג דרך חשובה, על אחת כמה וכמה אלומת שבילים רחבה. כאשר אלומת השבילים מתקרבת למכשול טופוגרפי, בעיקר למתלול, היא מתכנסת למעלה צר.

כאשר הולכים על שבילים עתיקים בנגב, או כשצופים בהם, עולות בהכרח שאלות – מתי נוצרו? וכמה זמן יכולים שבילים אלה להשתמר? התשובות מתקבלות מכמה מקורות: ראשית, איסוף ממצאים על פני השבילים מעלה מbacher של כלי צור וחרסים החל מהתקופה הניאוליתית הקדומה ועד סמוך לזמננו, כלומר מ-10,000 השנים האחרונות; שנית, הדרכים העתיקות מלוות תדיר באתרי פולחן מסוגים אחדים, מרביתם פרה-היסטוריים, מן האלף השביעי עד האלף השלישי לפנה"ס (להלן), אך יש גם אתרים מהתקופות ההיסטוריות; שלישית, בכמה מקומות בנגב הדרומי ובסיני התגלו שבילים המובילים אל מקדשים פתוחים או אל אתרי פולחן ניאוליתיים הבנויים על הרים. השבילים נראים היטב עד היום, אף שהשימוש בהם פסק לפני אלפי שנים.

איור 6 מאסף ממצאים מקטעים של דרכים עתיקות, בערבה (בימין) ובנחל גריזים (בשמאל), החל מפרטי צור ניאוליתיים קדומים ועד חרסים "עזתיים" מהמאות האחרונות

מסקירה קצרה זו עולות שלוש מסקנות ראשוניות: האחת – דרכים עתיקות אמנם יכולות להשתמר ולהיראות במדבר אלפי שנים. השנייה – המדבר מתאפיין בשפע של דרכים עתיקות. אלה אינם שבילי רועים העוברים עם עדריהם מוואדי אחד למשנהו, אלא חלק מרשת דרכים צפופה, שבנגב כיוונה העיקרי הוא מדרום-מזרח לצפון-מערב. למעשה שבילים אלו הם חלק מרשת בין-לאומית של דרכים בין דרום ערב וארצות הים התיכון, שקישרה בעבר מרכזי תרבות חשובים ומרוחקים. המסקנה השלישית היא שכבר לפני כ-10,000 שנה הייתה מערכת הדרכים במדבר קיימת וממוסדת. מאז כמעט

לא נוספו דרכים, וכל שנותר הוא לשפרן, פה ושם, בסיקול, בבניית קירות תמך או בחציבה – דוגמת המדרגות החצובות הרומיות במעלה עקרבים.

אתרי הפולחן

כאמור, הדרכים העתיקות מלוות באתרי פולחן רבים. עד היום תועדו בנגב ובמזרח סיני למעלה מ-450 פינות פולחן עם מצבות, כ-65% מהן צמודות לדרכים עתיקות. תועדו גם 230 מקדשים פתוחים, כולם צמודים לדרכים עתיקות, וכך גם כ-150 טורים של "שיניות" וסוגים נוספים של מתקני פולחן קדומים, שגם הם צמודים לדרכים. מספרים אלה זמניים בלבד; אילו היה נערך סקר מלא של הדרכים העתיקות היו נספרים אתרי פולחן רבים נוספים. להלן תיאור כמה מסוגי האתרים.

מצבות

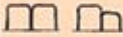

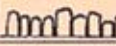
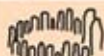
מצבות, כלשונן, הן אבנים ניצבות, כלומר הוצבו ביד אדם עם כוונה מסוימת. גודלן מסנטימטרים ספורים ועד כמה מטרים, והן מוכרות מרחבי העולם. מספר אתרי המצבות הפרהיסטוריים המוכרים כיום בנגב גדול פי עשרה בקירוב מאלה המוכרים בארצות המיושבות של המזרח התיכון, אף ששטח הנגב קטן מאחוז אחד משטחן. המצבה הקדומה בעולם התגלתה באתר ראש צין, מעל עין עבדת, ומקורה בתרבות הנטופית – האלף ה-11 לפנה"ס. לפי חפירות ארכיאולוגיות בפינות מצבות ותיארוכים רדיומטריים שלהן, מתברר כי המצבות הופיעו תחילה במדבר. הן רבו מאוד החל מהאלף השביעי לפנה"ס, היו נפוצות בו גם בתקופות מאוחרות והמשיכו להופיע אף בתקופה האסלאמית הקדומה. בחבלים המיושבים של המזרח התיכון הן החלו להופיע באלף השישי לפנה"ס, מספרן גדל מאוד החל מ-2000 לפנה"ס בקירוב וחדלו בתקופה הביזנטית. מחקר הפרטים השונים הקשורים במצבות מלמד כי הן היו יסוד תרבותי-

איור 8 דוגמאות לאתרי מצבות: 1. ראש צין, המצבה הקדומה במזרח התיכון. 2. זוג מצבות בנחל חיון. 3. שלוש מצבות בנחל פארן. 4. תשע מצבות עם אבן רחבה במרכז

איור 7 מזרח בקעת עובדה, שביל המוביל לשני אתרי פולחן ניאוליתיים, בתוכו בנוי מתקן זעיר דמוי עציץ

	Single narrow stones	n=23	11.0 %	Individual n=84 40.0 %
	Single broad stones	n=61	29.0 %	
	Pairs of narrow stones	n=2	0.9 %	Pairs n=41 19.4 %
	Pairs of broad stones	n=17	8.1 %	
	Pairs of narrow and broad stones	n=12	5.7 %	
	Pairs of broad and narrow stones	n=10	4.7 %	
	Triads of narrow stones	n=10	4.7 %	Triads n=38 18.0 %
	Triads with a broad central stone	n=10	4.7 %	
	Triads with narrow central stone	n=3	1.4 %	
	Triads with smaller central stone	n=8	3.8 %	
	Other triads	n=7	3.3 %	
	Symmetric five stones	n=2	0.9 %	Fives n=10 4.7 %
	Five Broad stones	n=2	0.9 %	
	Other five stones	n=6	2.8 %	
	Symmetric seven stones	n=3	1.4 %	Sevens n=15 7.1 %
	Other seven stones	n=12	5.6 %	
	Symmetric nine stones	n=3	1.4 %	Nines n=7 3.3 %
	Other nine stones	n=4	1.9 %	
	Multiple stones	n=15	7.1 %	n=15 7.1 %

איור 9 טבלה לא מעודכנת (נשענת על 210 אתרים) המציגה את הסוגים העיקריים של המצבות, במספרים ובאחוזים

דתי-מדברי בעיקרו, ומהמדבר התפשטו גם לאזורים המיושבים. בחבלים המיושבים של המזרח התיכון עובדו חלק ניכר מהמצבות, בדרגות שונות, אולם במדבר כמעט כולן אינן מעובדות כלל. על פי מחקרים אנתרופולוגיים וארכיאולוגיים, המצבות מפורשות בארצות הנושבות כמייצגות את האבות הנפטרים של משפחות ושבטים. במדבר, לעומת זאת, רק מיעוטן של המצבות מייצגות את האבות (להלן).

המצבות במדבר מופיעות בהרכבים קבועים: בודדות, זוגות, שלישיות, חמישיות, שביעיות ותשיעיות; ישנם גם אתרים מרובי מצבות ללא עקביות במספריהן. הקדמונים הבחינו בין אבנים צרות ורחבות, ובכל קבוצה אפשר להבחין במספר סוגים על פי צורתן של האבנים, גודלן היחסי ומקומן בקבוצה. באותם הרכבים מספריים מופיעות בעקביות רבה גם קבוצות אלים – בסיפורים מיתולוגיים קדומים, בכתובות

הקדשה ובאמנות המזרח הקדום, בתרבויות שונות ובתקופות שונות. מכאן עולה רמז ראשון לכך שהמצבות במדבר מייצגות בעיקר אלים, ומקורות בכתב אמנם מאשרים זאת – הן נתפסו כמכילות בתוכן את כוחם ורוחם של האלים. לדוגמה, המצבה שהציב יעקב בבית אל מכונה "בֵּית אֱלֹהִים" (בראשית כח, כב), מונח המתייחס למצבות גם במקורות ארמיים וערביים קדם-אסלאמיים. מבחינה זו המצבות דומות לפסלי אלים שניצבו במקדשי הארץ הנושבת אך גם שונות מהם – הפסלים הם מעשה ידי אדם (דברים ד, כח), ואילו המצבות הן אבנים טבעיות, בלתי מעובדות. עיקרון זה התגבש במדבר כבר בתקופות הפרהיסטוריות, ומאוחר יותר נוסח היטב במקרא: "וְאִם-מִזְבַּח אֲבָנִים עֲשֵׂה-לִי, לֹא-תִבְנֶה אֶתְהָן גְּזִיתִי: כִּי חִרְבָּה הַנִּפְתָּ עָלַיָּה, וַתַּחֲלֶלְהָ" (שמות כ, כא).

איור 10 מעלה יתרו, אחד מששת המעלות המקשרים את הערבה ונווה יטבתה עם בקעת עובדה ודרב ע'זה:
 1. ראש המעלה, (מבט מהאוויר ממזרח), החץ מצביע על אתר מצבות סמוך לשביל עם שבע מצבות (עוד שתיים רחבות מאחור). 2. פינת הפולחן בראש מעלה יתרו, תא מקודש חצי עגול וספסל מנחות. למעלה – תליון מכסף

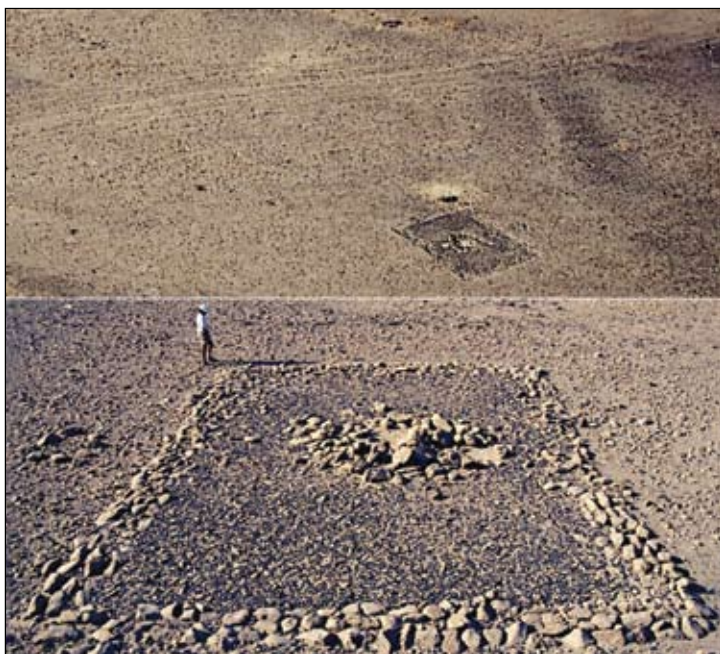
איור 11 מצבה נבטית לצד "דרך הבשמים":
 מכתש רמון, צפונה למצד סהרונים

כלומר אבן טבעית, שלמה, נחשבה קדושה, והתערבות אנושית בצורתה נחשבה חילול קדושתה. על פי עיקרון זה הוקמו המזבחות ונבנה בית המקדש עצמו: "אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת, אֲשֶׁר לֹא הִיָּר עֲלֵיהֶן בְּרָזָל" (מלכים א ו, ז; וראו גם דברים כז, ה-ו; יהושע ח, לא). אי-עיבוד המצבות שיקף עיקרון תיאולוגי שתאם תפיסה מופשטת של האלוהות, ללא דמות. מקורו, כאמור, כבר בדת הפרהיסטורית, והוא נמשך גם בדת ישראל, בדת הנבטית ובאסלאם. המשותף לכל ארבע הדתות הוא הרקע התרבותי המדברי. לעומתן, קשה לתאר את הנצרות, שנולדה בארץ הנושבת, ללא האינקונות.

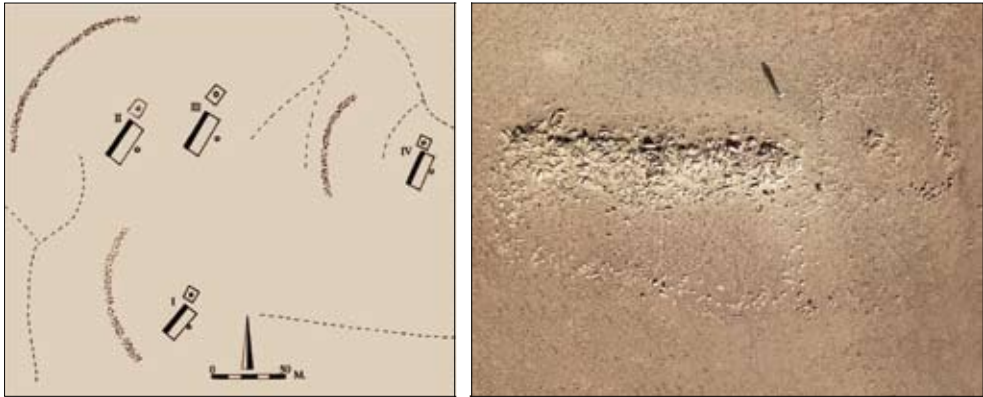
כאמור, מרבית המצבות הפרהיסטוריות מלוות את הדרכים העתיקות, אך גם מצבות מאוחרות יותר מתגלות לאורכן. אתר המצבות בראש מעלה יתרו תוארך לאלפים ה-5-3 לפנה"ס, אך הממצא הבולט בו היה תליון כסף, שעל פי סגנונו וטכניקת היצור שלו שייך לתקופת הברזל (המאות ה-9-7 לפנה"ס). הוא התגלה צמוד לשולחן המנחות שלרגלי המצבה המרכזית, ומעיד על שימוש פולחני במתקן גם בתקופה זו. מצבות פולחן קטנות רבות נתגלו במדבר במאות שרידי מאהלים נבטיים, מן המאה השנייה לפנה"ס עד המאה השמינית לספירה, מקובצות באותם הרכבים כמו המצבות הפרהיסטוריות, והן מתגלות גם לצד דרכים עתיקות. מצבה נבטית גדולה יחסית ניצבת על במה מרובעת ליד מצד קצרה על דרך הבשמים, והדרך העתיקה עוברת בינה ובין המצד.

מקדשים פתוחים

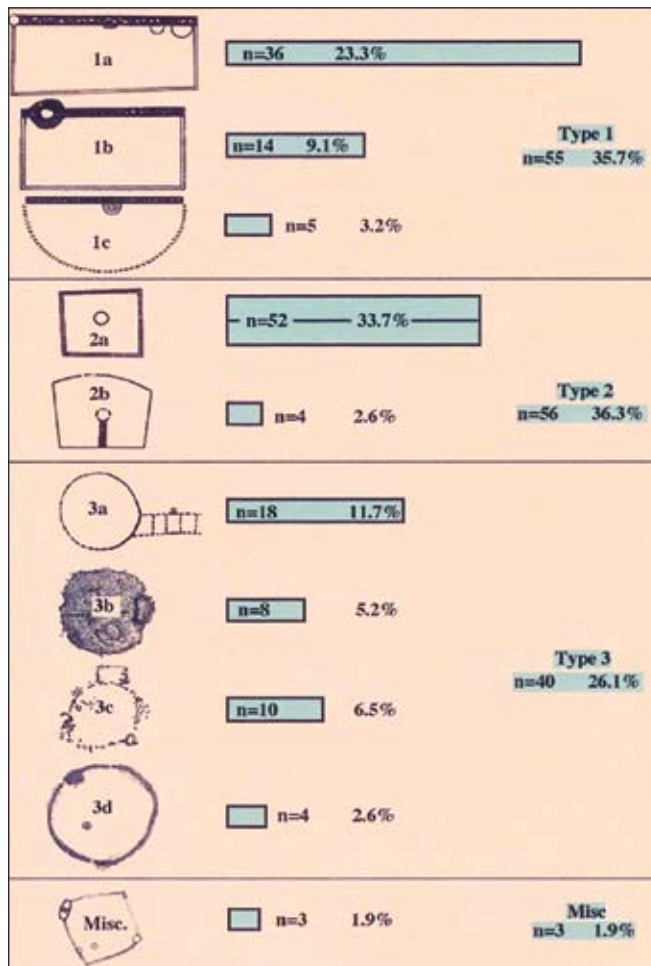
מקדשים פתוחים הם מתחמים פשוטים ונמוכים, אך רבי עניין. עד היום תועדו בנגב ובמזרח סיני 230 מהם, אחדים ממתינים לתיעוד ואחרים ממתינים לגילויים. כולם בנויים סמוך לדרכים העתיקות, ובצומתי דרכים מתגלים לעיתים מקבצי מקדשים. לדוגמה,

איור 12 ממערב להר צוריעז, מקדש פתוח מלבני לצד אלומת שבילים, עם מתקן עגול במרכזו. החצר ממולאת בחצץ צורני כהה

איור 13 רמת סהרונים, מכתש רמון: משמאל שרטוט מקבץ של ארבעה זוגות מקדשים. מימין זוג מקדשים (מבט אנכי)

איור 14 טבלת הסוגים העיקריים של המקדשים הפתוחים, במספרים ובאחוזים. הטבלה אינה מעודכנת, נשענת על 156 מקדשים

ליד ג'בל חשמ א-טרף בסיני, 35 ק"מ ממערב לאילת, נמצא מקבץ של 33 מקדשים פתוחים, וברמת סהרונים שבמכתש רמון נמצא מקבץ של ארבעה זוגות מקדשים (ראו בהמשך). למרביתם צורת מלבן ומידותיהם החל מ-5x8 מ' ועד 13x30 מ'; חלקם עגולים. כיום מוכרים עשרה סוגים עיקריים של מקדשים פתוחים. תיארוך רדיומטרי משייך אותם לאלפים ה-5-6 לפנה"ס, אך לפי הממצאים הם התקיימו על פני זמן רב יותר, החל מהאלף השביעי עד ראשית האלף השני לפנה"ס (מהתקופה הניאוליתית הקדומה עד תקופת הברונזה התיכונה). מתאר המקדשים הפתוחים עשוי לרוב נדבך אחד של אבנים, מונחות בטור אחד עד ארבעה טורים. לעיתים חצר המקדש ממולאת בחצץ צורני המקנה לו מראה כהה, בולט על רקע סביבתו. מבנים אלה מוגדרים כמקדשים בשל כמה תכונות ייחודיות: (א) המתאר הנמוך שלהם, חסר כל סימן לקירות בנויים, מעיד על מבנה בעל אופי סמלי, שונה מאוד מכל הסוגים של אתרי המגורים; (ב) כולם, כאמור, צמודים לדרכים ולצומתי דרכים, ואילו אתרי מגורים שומרים לרוב על מרחק מההדרכים או נסתרים מהן; (ג) ליד שמונה מהמקדשים הפתוחים בנגב ובמזרח סיני, ובמקבץ מקדשים פתוחים (קטנים) בדרום-מזרח ירדן, התגלו "ציורי אבנים" המשקפים עולם פולחני, מיתולוגי, והם אינם מתגלים ליד אתרי מגורים; (ד) בחלק מהמקדשים, מכל הסוגים, מתגלים פרטים פולחניים: מזבחות שקועים בקרקע, מצבות ואגני אבן ששימשו לנסך או לריכוז דם הקורבנות (השוו לשמות כד, ו); (ה) הרוב המכריע של המקדשים הפתוחים פונה מזרחה, בעיקר אל הזריחה החורפית של השמש. כלומר יש בהם כיוון מקודש, שמוכר גם מאתרי המצבות ומכיווניהם של מקדשים בנויים מאוחרים יותר. רוב המקדשים הפתוחים מופיעים כבודדים, ושני סוגים מהם נפוצים ביותר. האחד מלבני ומוארך, ובצידו האחורי בנוי תא מוארך שרוחבו כמטר אחד והוא ממולא באבנים בינוניות בגודלן. בתוכו עשויים להתגלות מתקנים קטנים דמויי עציץ (ראו בהמשך) או

איור 15 מקדש פתוח בבקעת עובדה, עם תא מקודש ובתוכו מצבות קטנות וארבעה מזבחות שקועים בחצר (קיר החצר משוחזר בחלקו). ממזרח לו – טור של בעלי חיים עשויים לוחות אבן נעוצים בקרקע, המתארים 15 נמרים וראם אחד (מבט ממזרח)

איור 16 מקדשים מלבניים בעלי תא מוארך: 1. ג'בל חשמ טרף (מזרח סיני), במרכז התא מצבה רחבה. 2. רמת ברנע, שלישיית מצבות במרכז התא המוארך

איור 17 מקדשים מלבניים בעלי מתקן עגול במרכזם: 1. ג'בל חשמ טרף. 2. מתקן עגול עם מצבה במרכז מקדש דומה, ממזרח לבקעת הירח

איור 18 ג'בל חשמ טרף, צמד מקדשים (אחד משבעה זוגות, מבט מדרום מזרח)

מצבות קטנות. מצבות גדולות יותר משולבות לעיתים במרכז התא המוארך, בחזית הפונה אל החצר – מצבה בודדת, זוג או שלישייה שפניהן אל המזרח החורפי. הסוג השני גם כן מלבני אך לרוב צורתו קרובה יותר לריבוע. אין בציוד האחורי תא מוארך אך במרכזו בניו מתקן אבנים עגול, שבתוכו עשויה להתגלות בחפירה מצבה בודדת. שני הסוגים מופיעים גם בזוגות במתכונת קבועה: אם מביטים בהם מהחזית, ממזרח, המקדש השמאלי מהסוג הראשון גדול יותר; המקדש הימני, מהסוג השני, קטן יותר ונסוג מעט לאחור. עד עתה התגלו בנגב ובמזרח סיני 26 זוגות מסוג זה, בחמישה אתרים, כולם במתכונת קבועה: שבעה זוגות במקבץ המקדשים ליד ג'בל חשם א-טרף בסיני; ארבעה זוגות מקדשים, כאמור, באתר רמת סהרונים; וזוגות נוספים נמצאים במקבצים ליד הר צוריעז בנגב הדרומי, ובסמוך לאילת (אך בתחום סיני) – ליד בקעת הירח וליד דרב ע'זה.

כיוון שכל זוגות המקדשים מסוג זה נבנו באותה המתכונת, מתבקש שמאחרי תוכניתם עמד רעיון מסוים. ניתן להציע כי הסוג הראשון, הגדול יותר, נועד לאל זכר, והשני לאלה, השערה הנתמכת בראיות אחדות: (א) עצם קיומם של שני סוגים מוגדרים ועצמאיים של המקדשים, השונים זה מזה ונפוצים מאוד בין מתקני הפולחן, מעיד שבצורתו של כל אחד מהם הייתה כוונה שונה. הסיבה ההגייונית הנראית לעין לחיבור ביניהם לזוגות, במתכונת הקבועה, היא ההבחנה בין זכר ונקבה; (ב) בעיני המתבונן, המקדש השמאלי הוא כאמור הגדול; אולם בעיני האלים השוכנים במקדשים ומביטים מזרחה, הסדר למעשה הפוך, והמקדש הקטן יותר נמצא לשמאלו של הגדול. בסדר זה מוצג גם הרוב המכריע של זוגות האלים, המלכים והאצילים, בפיסול ובתבליט ברחבי המזרח התיכון ואף מעבר לו, והוא בא לידי ביטוי גם בפסוק המופיע פעמיים בשיר השירים (ב, ו; ח, ג): "שְׁמָאלוֹ תַחַת לְרַאשֵׁי וְיָמִינוֹ תַּחַת בְּתֻבָּאֵינוֹ". כך אומרת הנערה,

איור 20 פשר זוגות המקדשים: 1. ג'בל חשם טרף, תוכנית צמד מקדשים אופייני. 2. מנכאורע מלך מצרים (2504-2532 לפנה"ס) ורעייתו חמרנבטי, היא בשמאלו ומעט מאחוריו. 3. דגם מטה אכדי (1800 בקירוב לפנה"ס) עם זוג מתעלס, הנערה לשמאלו

איור 20 הר צוריעז, שלישיית מקדשים פתוחים מלבניים, השמאלי (בעיני המתבונן) זכרי, עם תא מאורך, האחרים נקביים, עם מתקן עגול במרכזם

כלומר בן זוגה בימין והיא לשמאלו; (ג) הנסיגה לאחור של המקדש הקטן דומה להצגתם של חלק מהזוגות בפיסול במזרח הקדום, בעיקר ממצרים, כשהאישה עומדת מעט מאחרי הגבר; (ד) בנסיגה לאחור של המקדש הקטן טמונה סמליות נוספת: היא מעמידה את העיגול שבמרכזו בקו אחד עם התא המוארך שבמקדש הגדול. כך נוצר שילוב של שני הסמלים, קו ועיגול, שילוב שחוזר במבני אבן רבים במדבר, חלקם מונומנטליים, ונפוץ מאוד גם בחרותות סלע. זהו למעשה הסמל המאוחד של הכוחות העיקריים בטבע: זכר (התא המוארך) ונקבה (העיגול). כלומר זוגות המקדשים מסוג זה נבנו עבור זוג אלים מלכותי, אל ואלה, שמוכרים ברחבי המזרח בשמות שונים בתעודות בכתב ובאמנות מתקופות מאחרות יותר. באתר אחד, ליד הר צוריעז, אף נבנתה שלישייה של מקדשים, אחד זכרי ושנים נקביים, למעשה זוג רגיל עם מקדש נקבי נוסף.

כאמור, חלק מהמקדשים הפתוחים עגולים, וגם הם מופיעים כבודדים, בזוגות ובשלישיות. קוטרם לרוב 6-19 מ', ועל פי צורתם נראה כי הם נבנו עבור אלות הרכבי המקדשים דומים להופעתן של מצבות רחבות באותם הרכבים, וכן לזוגות ושלישיות של אלות המוכרות מכתובות ומהאמנות ברחבי המזרח התיכון בתקופות שונות. לרוב

איור 21 מקדשים פתוחים עגולים: 1. מפער שן רמון, מקדש בודד לצד צרור שבילים, עם מצבה נפולה בתוכו. 2. נחל אנקה, צמד מקדשים עם "סולם" קצר בן שני תאים

איור 22 זוגות מצבות ואלות: 1. הר שגוב, זוג מצבות רחבות שוות בגודלן. 2. תל בראק, עיראק, צלמית כפולה המייצגת זוג אלות שוות מעמד (האלף הרביעי לפנה"ס). 3. אתר הקבורה הניאוליתית-כלקוליתית באילת, זוג מצבות רחבות שונות בגדלן (הימנית ביניהן היא הבכירה). 4. קורינת, יוון, צלמיות המזוהות כמייצגות את האלה דמטר ובתה פרספונה (מאה שביעית לפנה"ס)

איור 23 מכתש רמון, מבט אנכי על שרידים של שלישיית מקדשים פתוחים עגולים עם מצבות רחבות בתוכם, ושני "סולמות" קצרים

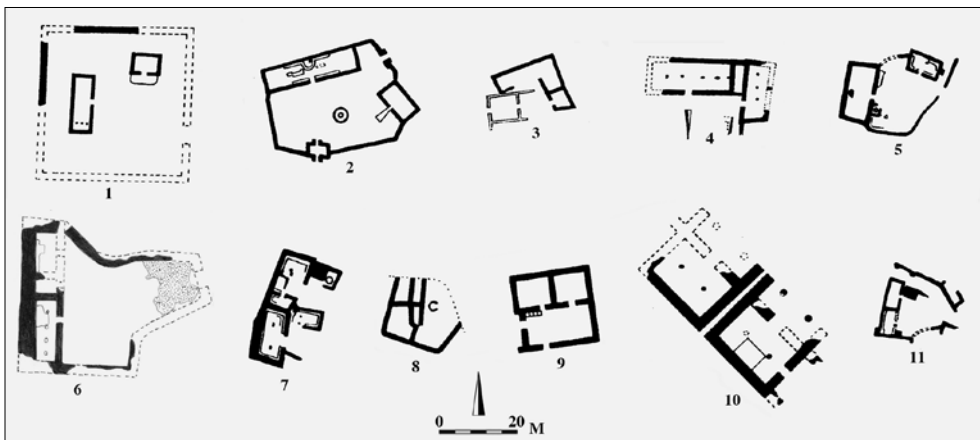
איור 24 דוגמאות לשלישיות: 1. שלוש מצבות רחבות ליד צוקים, בערבה. 2. שלוש אלות מחתרה שבמפרץ הפרסי (מאה שנייה לספירה)

איור 25 מקדשים פתוחים עגולים: 1. נחל שחרות, מקדש זעיר (קוטרו 2.7 מ'), מאחריו טור מצבות. 2. דרום מדבר יהודה, מתחם פולחני סגלגל (כ-50x60 מ'), לשמאלו קו אבנים מפותל (מסמל נחש).

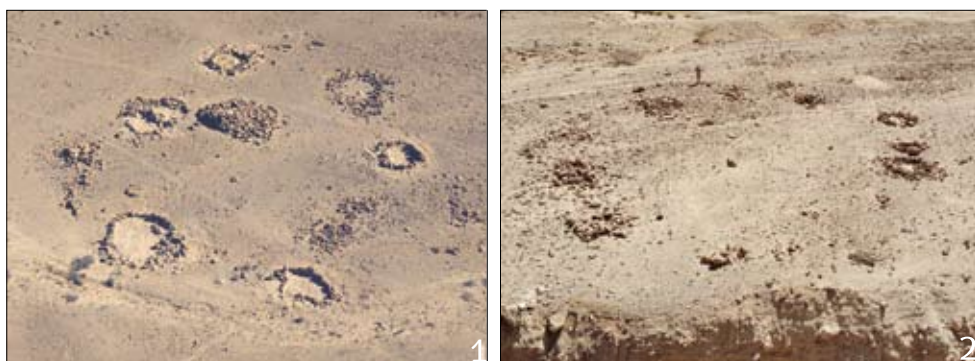
המקדשים העגולים צמודים "סולמות" – רצף של תאים מרובעים עשויים מסור אחד של אבנים או לוחות אבן דקים נעוצים בקרקע על צידם הצר. אורכם ממטרים ספורים ועד 78 מ', והם יוצרים שילוב נוסף של קווים ועיגולים. ידועים גם מקדשים פתוחים זעירים שקוטרם כשלושה מטרים ומתחמים פולחניים עגולים גדולים שקוטרם עד 60 מ' (בירדן נמצאו מתחמים שקוטרם עד 390 מ'!).

קשרים מעניינים עולים מהשוואה בין תוכניות המקדשים הפתוחים המלבניים במדבר ובין תוכניותיהם של מקדשים בנויים ומקורים, רובם בארץ הנושבת. כיום מוכרים בארץ ובשכנותיה שרידיהם של 11 זוגות מקדשים בנויים מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה הקדומה (אלפים 3-5 לפנה"ס) שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות, והם נחלקים לשתי קבוצות עיקריות: באחת האולם הקטן עומד בנפרד מהגדול ובניצב לו, ובשנייה שני האולמות מחוברים בקו המשכי, ובשניים מהם נוסף ביניהם חדר אחסון קטן. השוואה בין המקדשים הפתוחים והבנויים מעלה כמה קווי דמיון: (א) לכל המקדשים הפתוחים המלבניים במדבר תוכנית "רוחבית", כלומר ציר האורך בהם ניצב למבט מהחזית, וכך גם ברוב המכריע של המקדשים הבנויים בארץ הנושבת, שפתחיהם

איור 26 תוכניות של זוגות מקדשים בנויים מן האלפים 3-5 לפנה"ס: 1. תולילת ע'סול (ירדן). 2. עין גדי. 3. גילת. 4. הרטוב, 5. ערד. 6. מגידו. 7. ערד. 8. גזר. 9. גבל. 10. מגידו. 11. ערד.

נמצאים בקיר הארוך; (ב) ברוב המקדשים הבנויים, האולם השמאלי בעיני המתבונן מהחזית הוא הגדול מבין השניים, כמו גם בזוגות המקדשים במדבר. בשלושה זוגות שני האולמות זהים בגודלם, אך אין אף זוג הפוך שבו המקדש הימני בעיני המתבונן גדול מהשמאלי, וכך גם במקדשי המדבר; (ג) בשניים מזוגות המקדשים הבנויים הקיר האחורי של האולם השמאלי, הגדול, מעובה מעט (מגידו) או הרבה (ערד) לעומת הקיר האחורי של האולם הימני, הקטן. זאת אף שבשני זוגות אלה הקיר האחורי של שני האולמות נבנה כקיר אחד משותף, כלומר הם נבנו כך בכוונה. תכונה זו מזכירה את מציאותו של התא המוארך במקדשים הפתוחים הזכריים ואת העדרו במקדשים הנקביים; (ד) אם את זוגות המקדשים במדבר אפשר לפרש כמיועדים לזוג אלים, אל ואלה, כך גם את זוגות המקדשים הבנויים; (ה) שלישיות מקדשים מופיעות במדבר (ראו

איור 27 דוגמאות לאתרי "פלאזה": 1. מזרח בקעת עובדה, מעגל של שבעה חדרים מעוגלים ושני תאים מעוגלים, ובתוכו קבר גל גדול (נחפר על ידי עמנואל איזנברג). 2. תחתית מעלה שחרות, מעגל בלתי שלם של עשרה גלי אבנים ותאים מעוגלים

איור 28 אתר "פלאזה" בנחל יעלון, מאסף עצמות מאובנות של זוחל ימי גדול מתצורת מנוחה (זוהו ע"י רבקה רבינוביץ')

למעלה), ושתי שלישיות מתקופת הברונזה הקדומה נחשפו בחפירות בארץ הנושבת, אחת במגידו ואחת בתל זירקון שבגלעד (בירדן).

מה אפוא מקור השיתוף בתכונות וברעיונות במקדשים משני האזורים? התשובה מתקבלת מתיארוכי האתרים. המקדשים הבנויים מתוארכים, כאמור, לתקופה הכלקוליתית ולתקופת הברונזה הקדומה א-ב (4600-2500 לפני הספירה), ואילו מקדשי המדבר, כולל הזוגות, הופיעו כבר בתקופה הניאוליתית הקדומה ב', סביב 7000 לפנה"ס. מכאן שהרעיונות המתבטאים בתוכניות המקדשים הופיעו תחילה במדבר וממנו עברו אל הארץ הנושבת. אם כך, מתברר שלתושבי המדבר הייתה יכולת להשפיע על שכניהם בתחום הרחוני-תיאולוגי, למרות נחיתותם החומרית; זאת בדומה לרעיון מאחורי המצבות, שגם הן הופיעו תחילה במדבר.

"אתרי כיכר"

השם "אתרי כיכר" (plaza sites) ניתן על ידי עמנואל ענתי לסוג של אתרים שבהם מעגלים של חדרים עגולים, מעגלים של גלי אבנים או שילוב של שניהם. קוטר המעגלים 30-60 מ'. ליד הר צוריעז התגלו עד עתה ארבעה אתרי כיכר וסביב הר כרכום - 22, ועוד רבים אחרים התגלו בנגב הדרומי ובמזרח סיני. אתר כיכר שנחפר על ידי עמנואל אייזנברג במזרח בקעת עובדה תוארך באמצעות ממצאים לתקופת הברונזה הקדומה ב-ד (האלף השלישי לפנה"ס), ואתר כיכר שנחפר על ידי משלחת אמריקנית מערבה לאילת, בתחום סיני, תוארך בבדיקות רדיומטריות לתקופה הכלקוליתית (המחצית השנייה של האלף החמישי לפנה"ס). בפרסומים אחדים הוצעו פירושים שונים לאתרי הכיכר, אך כמה סימנים תומכים בפירושם הפולחני: (א) האתרים הם סוג מוגדר ומגובש, שונה מכל הסוגים של אתרי מגורים במדבר; (ב) כל האתרים מסוג זה התגלו לצד דרכים עתיקות, כמו גם המקדשים הפתוחים ומרבית אתרי המצבות; (ג) בכמה אתרי כיכר משולבים קברי גל, שהיו קשורים תדיר בטקסי פולחן; (ד) בכמה מהאתרים האלה התגלו מגרדי צור (מגרדים לווחיים) מוקפדים ונאים, שאמנם אופייניים לחברות רועים אך לעיתים קרובות מתגלים בהקשר של פולחן וקבורה. לעומת זאת, עד עתה לא התגלו בהם כלי צור לשימוש יומיומי; (ה) באתר כיכר בנחל יעלון התגלה אוסף של עצמות מאובנות של זוחל ימי גדול מתצורת מנוחה (זוהו על ידי רבקה רבינוביץ), שהובאו ודאי לאתר כמנחה. אתרים אלה עדיין מצפים למחקר מפורט שיחשוף את הנסתר בהם.

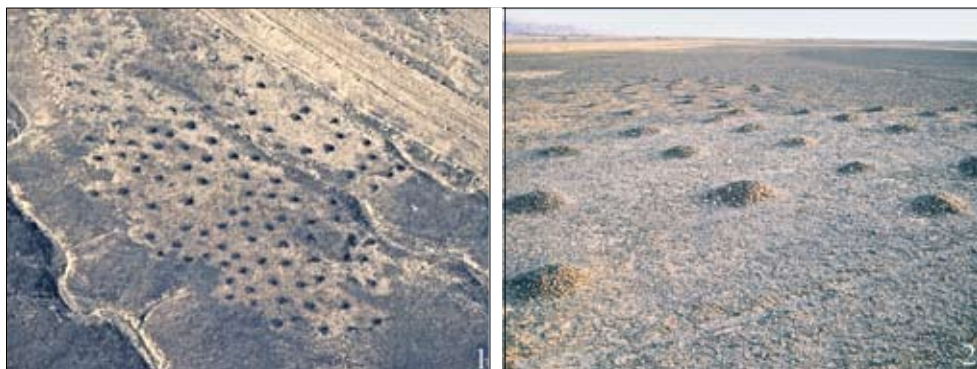
1

2

איור 29 גלי אבנים מסוג "מכווה", עשויים אבנים קטנות ובינוניות: מימין מעלה דקלים, על "דרך הבשמים". משמאל מעלה שחרות

איור 30 גלי חצץ בגב הערבה, מבט מהאוויר ומהקרע

גלי אבנים ו"שיניות"

כמה סוגים של גלי אבנים מלווים דרכים עתיקות. בסקר ארכיאולוגי שערכו לנרד וולי ותומס אדוארד לורנס ("לורנס איש ערב") בנגב בשנת 1914 הם תיארו שמונה סוגים שונים של גלים, שניים נפוצים מתוארים כאן בקצרה. האחד הוא גל הבנוי מאבנים בינוניות וגדולות וגובהו 0.5-1.7 מ'. הבדואים בסיני כינו גל זה "מל", ייחסו לו רוח המגינה על ההולכים, בדומה למצבה, וכשהתקרבו אליו זימרו לו שירי תודה. השני הוא גל עשוי אבנים קטנות ובינוניות, שכונה בפי הבדואים מפוה (מכה, חבורה, כוויה). גלים אלה נבנו לשם הנצחה של אירועים טרגיים שבהם הותקפו ההולכים ממארב. כאשר עבר בדואי ליד גל כזה ירד מהגמל והניח עליו אבן נוספת, ובכך ביטא הזדהות עם הקורבנות, גם אם לא הכיר אותם באופן אישי. הופעתם הראשונה של גלים אלה אינה מתוארכת בוודאות, אך לפי תפוצתם של הגלים ושל שאר אתרי הפולחן לאורך הדרכים, מותר להניח כי נוהג הקמתם החל כבר בתקופות הפרהיסטוריות.

איור 31 "שיניות" בנחל שחרות: 1. על קו הרקיע, ימינה להן קבר במחסה סלע שממנו שרדו שני עמודים. 2. גל אבנים בנוי היטב (שני מימין בטור). 3. גל הרוס חלקית, שבו נחשף הציפוי השחור של האבנים

מופע נוסף של גלים מוכר בעיקר מהערה – שדות של גלי חצץ המלווים את דרכי האורך בה. קוטרם עד 1.5 מ' וגובהם כ-0.5 מ', הרווח ביניהם מספר מטרים והם מכסים שטח של עד 12 דונמים; תיארוכם של שדות אלה טרם התברר. הם מזכירים שדות של "תלוליות הענבים" בהר הנגב, אך על פי הטופוגרפיה המקומית והקרקע סביבם לא נראה כל קשר אפשרי בינם לבין חקלאות או הגברת נגר מי הגשמים. סביר יותר פירוש פולחני, ומקור מאוחר עשוי להאיר את תפקידם. הישאל אבן אל-כלבי, שכתב במאה התשיעית לספירה ספר על הפולחן הערבי טרם האסלאם, תיאר כך: "כאשר חלק מהשבט חונה במקום שאין בו אליל, הולך איש אחד ובוחר ארבע אבנים. האבן הנאה ביותר עבור האל [= מצבה] והשלוש האחרות עבור הקדרה. אם אין בסביבה אבן מתאימה [עבור המצבה], עורמים ערימה של חול, חולבים עליה נאקה [= נסך] ולה הם סוגדים" (אבן אל-כלבי 29). אפשר שבמקומות ללא חול מילאו ערימות החצץ אותו התפקיד.

סוג נוסף הוא טור של גלי אבנים המכונה "שיניות", מונח הלקוח משיניות של חומות הגנה; הן תוארו לראשונה על ידי חוקרים במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 (פאלמר, וילסון, קונדר, פיטרי, וולי ולורנס). במדבר מוכרים טורי שיניות ליד דרכים עתיקות רבות. כ-150 טורים נסקרו על ידי בנגב ובסיני, ובהם 6 עד 80 גלי אבנים. טורים נוספים נסקרו על ידי אחרים בהר הנגב ורבים ידועים גם ממדבריות ערב והסהרה. אדוארד פאלמר פירש את הגלים כטורים של מזבחות ואחרים תיאר אותם כסימני דרך, אך שני הפירושים אינם משכנעים. על הראשון ראו בהמשך, ועל השני – אפשר לומר שמי שחי במדבר אינו זקוק לסימני דרך, ומי שבא אליו ממרחק ממילא נזקק למורה דרך מקומי. לרוב בנויים הגלים על גבעות או מתלולים שמעל הדרכים, ועל קו הרקיע הם דומים, כאמור, לשיניות של חומה, אך לעיתים גם במישור, בצמוד לדרך. השתמרותם של מרבית טורי השיניות כיום אינה טובה, בין בשל רעידות אדמה ובין בשל פירוק בידי מחפשי אוצרות (שיניות עם חפצי מנחות תועדו על ידי יואל ראק באתיופיה). פרטי צור שנאספו בטורי השיניות משייכים אותם בעיקר לאלפים 3-6 לפנה"ס.

לפירושם הפולחני של טורי השיניות מסייעים כמה מאפיינים: (א) הם בנויים לרוב לצד קברים, בעיקר קברי גל (טומולוי) וקברים במחסות סלע, או ליד מקדשים פתוחים. במקרים אחדים הוצבו לידם מצבות; (ב) סוג שונה של שיניות נמצא בג'בל ראס אל-קלב, במזרח סיני, ובו טור של גלי אבנים תומכים במצבות שגובהן עד כמטר אחד, וטורים דומים תוארו בעבר בידי פלינדרס פיטרי בדרום-מערב סיני; (ג) אל טורי השיניות עולים שבילים שנוצרו בשל הליכה של אנשים רבים פעמים רבות בעבר, כך שהם נראים עד היום; (ד) בגלים שהשתמרו היטב (קוטרם כמטר אחד וגובהם המקורי עד מטר אחד) ניכר כי הם נבנו בקפידה, בנדבכים ישרים, אופקיים, ולא כגיבוב חפוז של אבנים; (ה) בטורי שיניות ניכר לא פעם גוון שחור על פני השטח של אבני הגלים, אולם לא נמצא בהם כל שריד של אפר או פחמים המעיד על בערה. במקום זאת, מקור ההשחרה הוא ככל הנראה נוכחותם של חומרים אורגניים שגרמו לגדילה של מיקרואורגניזמים החיים בנקבוביות האבנים (אנדוליטיים), והפרשותיהם הן שגרמו להשחרת האבנים. המקור הסביר ביותר לאותם חומרים

איור 32 מתקן דמוי עציץ על מעלה עתיק בהר שחורת, כפי שהתגלה ולאחר ניקוי

איור 33 אתר הקבורה הניאוליתית-כלקוליתית באילת, מתקן דמוי עציץ עמוק (70 ס"מ) ובו שריד של גדם עץ ערער שייצג אלת פריין

אורגניים הוא נסך של דם, שמן או חלב ששימשו בפעולות פולחניות, כולם ידועים ממקורות קדומים (ראו למשל בראשית כח, יח; לה, יד; שמות כד, ו; ויקרא ח, טו; הרודוטוס 3:8; אבן אל-כלבי 29, למעלה). צירוף הפרטים מוביל לתיאור אפשרי זה: הקברים שנבנו סמוך לדרכים העתיקות ונראו מהן הוקמו עבור מכובדים, כך שאנשים רבים ישתתפו בעלויות לרגל לקבריהם או יזכירו את שמם תוך הליכה בדרכן. אירועים שנתיים של עלייה לרגל הונצחו ב"גלי עד" (השוו בראשית לא, מח-נב) שקודשו בנסך, וככל שנמשך המנהג כך התארך טור הגלים. הסבר זה אפשרי גם עבור השינויות הסמוכות למקדשים הפתוחים, בעיקר העגולים.

"עציצים"

אלה מתקנים זעירים, כ-20x20 ס"מ, בנויים לרוב ארבעה לוחות אבן נעוצים בקרקע, ובחלקם רצפה עשויה לוח אבן בעומק כ-15 ס"מ. כמה עשרות "עציצים" נמצאו על דרכים עתיקות באזור אילת, ואחדים נמצאו גם במקדשים פתוחים או לצידם: "עציץ" אחד נחשף בחפירת תא מוארך של מקדש פתוח מלבני בוואדי זלקה שבדרום-מזרח סיני. לאלה מצטרפים 68 עציצים שהתגלו ב-47 מאתרי הפולחן הניאוליתיים הבנויים על הרים, בייחוד באזור אילת. אתרים אלה מתוארכים באמצעות ממצאים ותיארוך רדיומטרי לאלפים 6-8 לפנה"ס, והם המפתח העיקרי לתיארוך הפרהיסטורי של ה"עציצים" בדרכים העתיקות. "עציץ" שהתגלה על שביל בודד המוביל לשני אתרי פולחן ניאוליתיים, ממזרח לבקעת עובדה, תורם גם הוא לקביעת קדמותם של המתקנים.

את פשרם של העציצים אפשר רק לשער. ב"עציץ" ליד גבעת שחורת, באזור אילת, נמצאו בעבר פחמים (שלא תוארכו), ובמתקן דומה אך עמוק יותר, באתר הקבורה הניאוליתית-כלקוליתית באילת, נמצא גדם עץ ערער, שוודאי הובא לאתר מהרי אדום, ולפי בדיקה רדיומטרית מתוארך סמוך לאמצע האלף החמישי לפנה"ס. שני פרטים אלה רומזים לאפשרות שגם בעציצים הקטנים הוצב עץ קטן, שיח או ענף עץ (גם גדם יבש) שייצג אלה, שבמקרא ובכתבי אוגרית שמה הוא "אשרה" (וראו גם משנה, עבודה זרה ג, ז).

"בתים" זעירים

"בתים" אלה, שגובהם 15 עד 30 ס"מ, התגלו עד עתה באתרים פרהיסטוריים – באתרי הפולחן ההרריים מהתקופה הניאוליתית באזור אילת ובקעת עובדה, במקדש פתוח סמוך להר צוריעז, וכן בכמה וכמה דרכים עתיקות באזור אילת. לדוגמה, זוג בתים נמצא

איור 34 "בתים" זעירים: 1. זוג "בתים" ממזרח לבקעת עובדה. 2. "בית" עם חצר, ממערב לבקעת סיריים

ליד שביל ממזרח לבקעת עובדה ושלישיית בתים צמודים נמצאה ליד שביל אחר באותו אזור; על דרך אורך מערבה לבקעת סיריים נמצא בית בודד עם חצר; ולצד צרור שבילים ממערב לבאר מנוחה נמצא "כפר" של 11 בתים זעירים. רוב הבתים שרדו בשלמותם, עם הגג במקומו, אולם ב"כפר" ליד באר מנוחה שרד באתרו רק

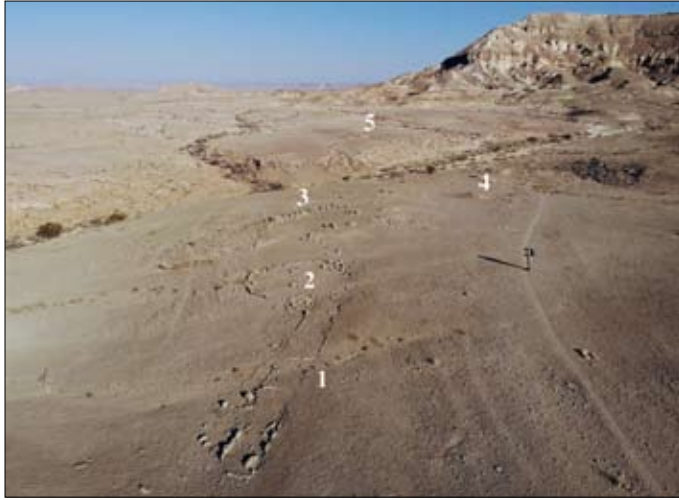
איור 35 אתרי פולחן לצד "דרך הבשמים" בנחל נקרות: 1. טור "שיניות" שרידי "סולם" לשמאלו ומקדש פתוח עגול מאחור. 2. קטע משרידיו של "סולם" ארוך (78 מ')

גג אחד. בתוך מרבית הבתים נעוצים לוחות אבן זעירים ופרטי צור. על פי מציאותם של הבתים הזעירים באתרי הפולחן הניאוליתיים, לעומת העדרם מאתרים מאוחרים, אין ספק בתיארוכם הקדום. באפריקה, במזרח הרחוק, בסיביר ובדרום אמריקה משמשים בתים זעירים ל"מגוריהם" של רוחות האבות הנפטרים של משפחות או רוחות אחרות, ואפשר שזה היה תפקידם גם כאן באתרי הפולחן ולצד הדרכים העתיקות.

אתרי פולחן פרהיסטוריים לצד דרך הבשמים

דרך הבשמים (שם מודרני) ידועה בעיקר הודות לשרידים הנבטיים והרומיים לאורכה, ולדימוי האקזוטי של המסחר הנבטי בין דרום ערב וארצות הים התיכון. אולם ההולך בה רואה גם לא מעט שרידים פרהיסטוריים. טרם התבצע סקר מלא של אתרים אלה בדרך הבשמים; התיאור המובא כאן, מדרום-מזרח לצפון-מערב, נסמך על כמה ביקורים בה, כולל מסע גמלים מאורחן מור לעבדת.

מאורחן מור נמשך צרור השבילים של הדרך העתיקה מערבה עד לאוכף שממנו יורדים שני שבילים צרים (נקבים) לנחל עומר, ובו שני קברים מרובעים (שדודים), כנראה נבטיים, ושישה גלי אבנים עשויים מאבנים בינוניות וגדולות, מהסוג המכונה בפי הבדואים "מל", שתיארוכם כאן אינו ידוע. בקטע הדרך מכאן ועד העלייה למצד קצרה נראים על קווי הרקיע משני צדדיהם של נחל עומר ונחל קצרה ארבעה טורי שיניות. נוסף להם, על הגדה הדרומית של נחל קצרה בנויה במה עגולה שקטרה כ-6 מ' ובצידה המזרחי מצבה רחבה, אחד הסוגים של מקדשים פתוחים עגולים. בקטע הדרך בין מצד קצרה ומצד נקרות נראים שלושה טורים נוספים של שיניות, שני מקדשים פתוחים עגולים (נפרדים) ולידם שרידים של "סולמות". בקטע הדרך בין מצד נקרות ומעלה דקלים נבנו שני מקדשים פתוחים עגולים עם טורי שיניות ו"סולמות". שני טורי שיניות נוספים סמוכים לדרך, וכן טור שיניות על קו רקיע מצפון לדרך ושני מתקנים פולחניים ניאוליתיים מהסוג המוכר בעיקר מהרי אילת. סמוך לכניסת הדרך העתיקה למכתש רמון, מערבה למפער נקרות, נראה טור שיניות נוסף, והאתר העיקרי בתוך המכתש הוא מקבץ המקדשים הפתוחים ברמת סהרונים ובו ארבעה זוגות מקדשים מלבניים במתכונתם המוכרת.

איור 36 רמת נקרות, אתר פולחן לצד "דרך הבשמים", (מבט ממזרח):
 1. "סולם" שארכו 18 מ'. 2. מקדש פתוח עגול שקוטרו 8.5 מ'.
 3. טור של שש "שיניות". 4. גל אבנים. 5. טור שיניות של מכלול דומה

איור 37 מצבות פרה-הסטוריות לצד "דרך הבשמים": 1. שלישיית מצבות בין המצדים מחמל וגרפון (האמצעית שבורה, הימנית שבורה חלקית). 2. מצבה בודדת מצפון-מערב למצד גרפון

איור 38 רמת נפחה, קטע משדה נרחב של רגמים המלווים את "דרך הבשמים": 1. מבט אווירי מדרום-מזרח, השבילים הקדומים נראים משני צידי הדרך הרומית, המסומנת באבני שולים, 2. גל בודד בנוי היטב

בקטע הדרך בין מצד מחמל ומצד גרפון, שהתגלה בשנת 2018 עם קבוצת אבני המיל הרומיות (ראו בפרק 14), התגלו גם שתי פינות פולחן עם שלישיות של מצבות ושירידי מקדש פתוח רבוע. בסעיף צפוני של הדרך שהיה מוכר קודם לכן נצפו ארבעה טורי שיניות. חמישה טורים נראים בקטע קצר כקילומטר ממערב למצד גרפון, וכן פינת פולחן עם מצבה בודדת. טור שיניות נוסף נראה בתחילתה של רמת נפחה. לצדי הדרך ההולכת על הרמה עד העיר עבדת נראים שדות של גלי אבנים רבים בנויים באופן מסודר. שדה דומה נמצא ליד דרך אורך בערבה, בין לוטן ויהל (כיום חצוי על ידי גדר הגבול עם ירדן), ושדה של גלים דומים, ששטחו המקורי 3.7 קמ"ר, תואר על ידי הארכיאולוג האוסטרלי דיוויד קנדי במזרח ירדן. גלים אלה דומים גם הם ל"תלוליות הענבים" (פרט לבנייתם הנאה), אך ייתכן שפשרם דומה לזה המוצע לערימות החצץ בערבה. גם גלים אלה טרם תוארכו, חלקם קדומים לדרך הרומית המסומנת באבני שוליים, אחדים מאוחרים לה.

האתרים שנסקרו כאן בקצרה, שכאמור אינם תוצאה של סקר מפורט, מדגימים היטב את התופעה הכללית במדבר. הדרך המוכרת לרבים כדרך המסחרית הראשית לא נוסדה על ידי הנבטים; הם המשיכו ללכת בנתיבים של קודמיהם, ששימשו זה אלפי שנים.

סיכום

סקר חלקי של דרכים עתיקות במדבר והאתרים הצמודים אליהן מעיד כי כבר בתקופה הניאוליתית הקדומה הייתה מפת הדרכים במדבר שלמה וממוסדת. מאז כמעט לא נותר מה להוסיף למפה זו, אלא לעיתים לשפר קטעי דרך בסיקול אבנים, בבניית קירות תמך או בחציבה. ריבוי אתרי הפולחן לאורך הדרכים העתיקות מעלה בהכרח את השאלה: מה היה מקור הצורך בהם? את התשובה לשאלה מאירים מקורות כתובים מאוחרים לאתרים; לדוגמה הנדר שנדר יעקב בצאתו לדרך מבאר שבע לחרן (בראשית כח, כ, כב): "וַיֵּדַר יַעֲקֹב, נֶדֶר לֵאמֹר: אִם-יְהִי אֱלֹהִים עִמָּדִי, וְשָׁמַרְנִי בַדֶּרֶךְ הַזֶּה אֲשֶׁר אֲנִי הוֹלֵךְ, וְנָתַן-לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל, וּבְגָד לְלַבֵּשׁ. וְשָׁבְתִי בְשָׁלוֹם, אֶל-בֵּית אָבִי; וְיְהִי יְהוָה לִי, לֵאלֹהִים. וְהָאֵבֶן הַזֹּאת, אֲשֶׁר-שָׁמַתִּי מִצִּבְחַ--יְהוָה, בֵּית אֱלֹהִים; וְכָל אֲשֶׁר תִּתֶּן-לִי, עֲשֹׂר אֲעֲשֶׂרְנָהּ לָךְ." גם מ"תפילת הדרך", ששורשיה לפחות בתלמוד הבבלי (ברכות כט ע"ב)

אזור 39 פגיעות חדשות בדרכים עתיקות: 1. ליד מעלה שגיא. 2. ליד נחל חצבה

ושרבים אומרים אותה היום בצאתם לנסיעה או למסע, עולה כי מי שיצא לדרכו חשף עצמו לסכנות שונות וביקש את הגנת האלים, בצאתו ובאתרי הפולחן שבדרך: "[...] ותדריכנו לשלום ותביאנו למחוז חפצנו [...] ותצילנו מכף כל אויב ואורב בדרך ומכל מיני פורענויות [...]". לנוהג דומה כיוון הישאם אבן אל-כלבי במאה התשיעית לספירה, בהתייחסו לתקופה שקדמה לאסלאם: "כשמתכונן אדם למסע, המעשה האחרון שלו טרם צאתו הוא נגיעה בצלם [של אלוהות], כבקשת חסות. בחזרתו, מעשהו הראשון הוא נגיעה בצלם כהכרת תודה על שובו בשלום" (אבן אל-כלבי 32).

בדפים אלה נגענו רק באתרים הפרהיסטוריים בדרכי המדבר, אך גם שרידים מתקופות אחרות מלווים אותן: מצודות, מצדים, אתרי חניה, חאנים, כתובות וחרותות סלע, מסגדים פתוחים ועוד. בימינו, רבות מהדרכים כבר הפכו לכבישים ולדרכי רכב או נפגעו בפעולות פיתוח שונות. גם שבילי אופניים פוגעים בדרכים העתיקות, כיוון שמפניהן אין עוד אפשרות ללקט כלי צור, חרסים או ממצאים אחרים המעידים על תקופת השימוש בהן. הדרכים העתיקות עצמן אינן מוכרות או מוגדרות כאתרים עתיקים, ולכן קלה הפגיעה בהן.

עם זאת, דרכים עתיקות רבות נותרו עדיין במדבר ואותן חשוב לשמר ולתעד היטב, וככל האפשר לפתוח אותן לטיילות וללימוד (כיום מותרת ההליכה רק על שבילים מסומנים, והם אינם רבים בנגב). בדרך הטבע, תוואי הדרכים העתיקות נבחרו והתגבשו בתבונה, תוך התחשבות מרבית בתנאי השטח, והליכה עליהם כיום מעשירה ומלמדת. הדרכים העתיקות והאתרים המלווים אותן הם חלק חשוב ממורשתו של המדבר, נכס נופי ותרבותי עברונו ועבור הדורות הבאים.